

Антоанета АНГЕЛОВА

СУ „Св. Климент Охридски“, България

ОБРАЗЪТ НА ГЕРОЯ В АРМЕНСКАТА ЕПИЧНА ТРАДИЦИЯ

Antoaneta ANGUELOVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria

THE IMAGE OF THE HERO IN THE ARMENIAN EPIC TRADITION

Резюме: *Образът на героя в арменската епична традиция се отличава с изключителна сложност, многопластовост и динамичност. Той въплъщава положителното начало и е силно хуманистичен и идеализиран. В него са закодирани стремежите и надеждите на народа. Героичните персонажи в арменската епическа литература са ярки носители на нравствените и естетически идеали на арменската култура. Те се характеризират със смелост, физическа и морална сила, решителност и готовност за саможертва. В същото време героите демонстрират мъдрост, безгранична преданост и изключителна способност да водят и вдъхновяват. Настоящото изследване разглежда ключовите мъжки героични архетипи в арменската епична традиция, като се акцентира върху техните различни проявления – защитник, воин, водач или цар – и тяхната роля в изграждането на идеала за героичност.*

Abstract: *The image of the hero in the Armenian epic tradition is marked by remarkable complexity, multi-dimensionality and dynamism. He embodies the positive beginning and personifies a deeply humanistic and idealized embodiment of positive values, serving as vessels for the collective aspirations and hopes of the Armenian people. Heroic characters in Armenian epic literature are bright bearers of the moral and aesthetic ideals of Armenian culture. They are characterized by courage, physical strength, and moral, determination and willingness to sacrifice oneself. Concurrently, they exhibit profound wisdom, unyielding devotion, and an exceptional capacity for leadership and inspiration. This study focuses on key male heroic archetypes within the Armenian epic tradition, emphasizing their diverse representations – whether as protectors, warriors, leaders or kings – and exploring their contribution to shaping the cultural ideal of heroism.*

Ключови думи: *героичен архетип, героичен образ, арменска епична традиция, арменска литература*

Keywords: *hero archetype, heroic image, Armenian epic tradition, Armenian Literature*

Увод

Настоящият доклад разглежда образа на героя в арменската епична традиция, като го проследява от ранните митологични фигури до героите, заемащи централно място в епическите текстове. Чрез анализ на някои ключови произведения се наблюдава как тези герои възплъщават не само лични качества и добродетели, но и социалните, културните и историческите ценности на арменското общество през тези епохи. Специално внимание се отделя на начина, по който героите отразяват колективната идентичност, стремежите за свобода и справедливост, както и на връзката между митологията, епоса и реалните исторически контексти, в които тези фигури се изграждат и преосмислят. Целта е да се разкрие сложната и многопластова природа на арменския епически герой, разглеждан не само като литературен и фолклорен феномен, но и като значим носител на културната памет и символ на националната идентичност.

Староарменски епос

Представата за героя в арменската литература и народно творчество има дълбоки исторически основи, чието начало може да се проследи чак до епохата на царство Урарту. С течение на времето урартийските митологични и героични образи се преплитат с новите християнски персонажи и постепенно се преобразяват, за да отразят духовните и културни промени в обществото.

Хронологичното начало на арменската устна традиция и появата на ранните героични персонажи не може да бъде определено с категоричност. Въпреки това алегорично представените събития в най-древния епос за Хайк и Бел вероятно насочват към IX – VII в. пр.Хр. Смята се, че описаните събития са се разиграли в царство Биайна¹, като съществуват и предположения, че епосът е изграден върху пласт от по-древни легенди, датиращи от времето на царство Хайаса² (Hairapetian 1995: 44).

Откъсите от този древен епос, както и редица легенди от езически времена, са достигнали до нас чрез трудовете на историците Мовсес Хоренаци³, Агатагелос (V в.), Павстос Бюзанд (V в.), Елише (V в.), Лазар Парпеци (ок. 442 – нач. на VI в.), Езник Колбаци (ок. 380 – 450 г. сл.Хр.) и др. (Ortq̄h 1956: 88).

Образът на героя в староарменския епос

Запазени са два отделни цикъла епични истории: първият обхваща разказа за *Хайк и Бел*, двама непримирими противници, и завършва с история-

¹ Друго име на царство Урарту.

² Хаяса (Хаяса-Ази и др.) – най-значимата държава в Арменските планини през II хилядолетие пр.Хр., разположена в горното течение на Ефрат и Чорох, северозападно от езерото Ван.

³ Мовсес Хоренаци (V в.) – арменски историк, наричан „баща на арменската историография“.

та за *Ара Прекрасни и Шамирам*. Този цикъл произхожда от ранния период на царство Урарту и с времето е допълнен с нови епизоди, превръщайки се в разказ за съпротивата на арменския народ срещу асирийското господство. Главните му герои са Хайк, неговият наследник Арам и Ара Прекрасни, наследника на Арам.

Според сведенията на Хоренаци Хайк, потомък на Ной и изявен воин и стрелец, предвожда своя народ в битката срещу асирийския владетел Бел, символ на тираничната власт, и постига победа. Сюжетът е семпъл и концентриран върху качествата на епичния герой, без второстепенни линии. Образът на Хайк възплъщава основните черти на героя-воин: божествена благосклонност, изключителна бойна сила и непоколебима преданост и справедливост.

В *Историята* на Мовсес Хоренаци Хайк е символ на физическа и морална красота – красив, смел, умел стрелец и скромнен. В контраст, Бел е грозен, арогантен и деспотичен, изобразен като антигерой. Противопоставянето им е подчертано и чрез въоръжението: широкият лък на Хайк символизира свобода и добродетел, докато тежките доспехи на Бел олицетворяват неговата деспотична същност:

„Казват, Хайк бил хубав и внушителен мъж с къдрава коса, сияещи очи и силни ръце“ (Խորենացի 1981: 109). Хоренаци още пише: „Сред великаните той се откроявал като най-смелият и най-известният, опълчващ се срещу всеки, който се стремел да стане абсолютен владетел на всички великани и герои“ (Խորենացի 1981: 109).

По-нататък Хоренаци разказва за двубоя между Хайк и Бел и описва Бел така:

„На глава си имал железен шлем, украсен с пера, а на гърба и гърдите – бронзови орнаменти. Ръцете и краката му били покрити с броня, а на кръста имал колан с окачен двуостър меч. В дясната ръка стискал огромно копие, а в лявата държал щит. От двете му страни стояли избрани воини“ (Խորենացի 1981: 112).

И продължава:

„Когато видял великана Бел – богато въоръжен и заобиколен от отбрани воини, Хайк разположил Араманеак и двамата му братя от дясната си страна, а отляво поставил Кадмос и други двама свои синове, всички прославени воини, владеещи лъка и меча. Сам Хайк застанал начело с останалата част от войската зад него във формата на триъгълник. Така бавно напредвали“ (Խորենացի 1981: 112).

Страхливостта и безчестието на Бел са описани по следния начин:

„Щом осъзнал несигурния изход от сражението, царят на титаните се уплашил и се изтеглил обратно на хълма, откъдето бил дошъл, за да намери убежище сред войниците си, докато войската се събере и възстанови строя“ (Խորենացի 1981: 112).

„Като осъзнал случващото се, изкусният стрелец Хайк пристъпил напред, приближил се до царя, опънал лъка си в широка дъга и изстрелял тройната стрела право в бронята му; тя пронизала гърба му (Бел – бел. прев.) и се забила в земята. Така могъщият титан паднал и издъхнал“ (Խորենացի 1981: 112).

Според Хоренаци Хайк е почитан като герой до такава степен, че с времето придобива божествен статут и става обект на обожествяване, особено в района около езерото Ван⁴.

Сред героите, превърнали се в местни арменски божества, е и Арам – главният персонаж от втория цикъл. Според Хоренаци той е шестият наследник на патриарха Хайк⁵, описан като доблестен воин, проявяващ изключително трудолюбие и дълбоко чувство за патриотизъм, „който споделя убеждението, че смъртта в защита на родината е за предпочитане пред унижението да гледа как чужденци потъпкват границите ѝ и управляват народа му“ (Խորենացի 1981: 116).

„За Арам се разказва, че в битка извършил множество героични подвизи и значително разширил границите на Армения. Оттогава името му станало символично за земята ни, като гърците я наричат Армения, а персите и сирийците – Армения“ (Խորենացի 1981: 118).

„Същият този Арам“, пише Хоренаци, „след като завършил войната с народа от Изтока, се отправил с армията си към Асирия. Там Арам се изправил срещу великана Баршам, който опустошавал неговите земи, придружен от войска, наброяваща около четиридесетхилядна въоръжена пехота и петхилядна конница. Баршам налагал тежки данъци върху целия регион, превръщайки го в пустош“ (Խորենացի 1981: 117 – 118).

„Арам му се противопоставил в сражение и го преследвал през областта Кордук до асирийската равнина, като унищожил голяма част от войската му; там Баршам, изправен срещу копията на Арам, намерил смъртта си“ (Խորենացի 1981: 118).

„И Арам наложил данъци върху значителна част от асирийската равнина, които останали дълго време“ (Խորենացի 1981: 118).

Част от легендата за Арам е нахлуването му в Кападокия на запад – „едно място, сега наричано Кесария“, където той се бори срещу титаните и по-специално срещу титана Паяпис Кааля (Բայաթիս Կաղա), завладял земите, разположени между двете големи морета – Понт и Океана (т.е. между Черно и Средиземно море). „Арам го нападнал, победил го в сражение и го изтласкал към един остров в Азиатско море“ (Խորենացի 1981: 118).

Предполага се, че сюжетите, свързани с Арам, съдържат реминисценции от царуването на Араме и неговите потомци.

⁴ Днес в Турция.

⁵ Хайк (Хайк Нахапет (праотец) – легендарен арменски герой, праотец и основател на арменския народ.

Друг значим арменски герой според Хоренаци е Ара Келецик (Прекрасни), за когото вероятно е имало цял цикъл с легенди и песни, свързани с него и Шамирам⁶. Историята, заета от Мар Абас Катина и предадена от Хоренаци, е сред най-известните в арменската устна традиция. Тя съчетава мотиви за любов и предателство, добродетел и порок и вероятно отразява събития от периода на царство Урарту.

В *История на Армения* Хоренаци описва смъртта на Ара Прекрасни от ръцете на Шамирам (Խորենացի 1981: 120):

„Шамирам отдавна била очарована от красотата на Ара и изпитвала силно влечение към него, но не могла да предприеме нищо, тъй като била омъжена. След смъртта на Нин (или бягството му на Крит) тя се разкрила и изпратила пратеници при красивия Ара, натоварени с дарове и предложения. В посланията си го увещавала настойчиво да дойде при нея в Ниневия, обещавайки му богатства и власт – или като неин съпруг и съвладетел на империята на Нин, или като неин любим, когото след това щяла да отпрати в родината му с мир и великолепни дарове“ (Խորենացի 1981: 120).

„Пратеници идвали и си отивали, но Ара не се съгласявал. Разгневена от неуспеха си, Шамирам бързо повела армията си към арменските земи и се изправила срещу Ара“ (Խորենացի 1981: пак там).

По-нататък Хоренаци продължава:

„Когато бойната линия била оформена, тя заповядала на генералите по възможност да заловят Ара жив“ (Խորենացի 1981: 120).

Хоренаци отбелязва смъртта на Ара на бойното поле, без да дава подробности, и посочва, че отчаяната Шамирам опитва да го възкреси, нареждайки да донесат тялото му:

„След победата царицата изпрати грабителите на бойното поле, за да издирят сред падналите трупове този, когото тя обичаше и желаше“ (Խորենացի 1981: 120).

По-нататък става ясно, че Шамирам се опитва да възкреси Ара с магия и заповядва тялото му да бъде качено на високо:

„Открили Ара мъртъв воините и тя им заповядала да го пренесат и качат на покрива на двореца ѝ“ (Խորենացի 1981: 120).

Когато арменските сили възвръщат увереността си и се готвят за отмъщение, Шамирам прибегва до магия и измама и се опитва да ги убеди, че царят им е съживен от боговете. Павстос Бюзанд⁷ се позовава на старо арменско поверие, според което при падналите в битка герои идвали митичните *аралези* в образа на кучета, облизвали раните им и ги връщали към живота.

⁶ Шамирам – арм. име на Семирамида, митична владетелка на Асирия, свързвана с историческата личност Шамурама, съпруга на асирийския цар Шамши-Адад V (IX в. пр.Хр.).

⁷ Павстос Бюзанд (букв. Павстос или Фауст Византиец) (V в.).

Комбинацията от доблест, вяност, чувство за чест и духовна и физическа красота превръща Ара в почитан образ, възприеман като божество. Това обожествяване е засвидетелствано и чрез множество топоними – например според Хоренаци равнината Айрарат е наречена на Ара.

Сред основните персонажи във втория цикъл на староарменския епос се открояват Тигран, Торк Ангел, Еруанд, Арташес и Артавазд. Този цикъл се състои от два клона: първият се фокусира върху разказите за Тигран и неговия противник Аждахак, а вторият съдържа истории, свързани с великана Торк Ангел, както и с Арташес и Артавазд.

„Тези и много други блага бяха донесени на нашата земя от Тигран, син на Еруанд. Той бил описван като рус с посивели кичури, с румен тен и нежни очи, представителен и широкоплещест, със силни крака и благородна стойка. Тигран бил умерен в храненето и пиенето, дисциплиниран по време на пиршествата и както казвали нашите предци, които свирели на лира, съдържан в удоволствията на плътта. Отличавал се с мъдрост, красноречие и превъзходство във всичко, свързано с човешката природа“ (Խորենացի 1981: 133).

Легендите, свързани с Арташес и Артавазд и предадени от Хоренаци, са били изпълнявани основно в областта Голтн. Хоренаци цитира само откъс за Арташес, по-специално неговия брак със Сатеник⁸. Според легендата Арташес се влюбва в Сатеник по време на военен поход срещу аланите. Очарован от красотата и изяществото ѝ, той ѝ предлага брак, но среща отказ. За да постигне целта си, той пленява аланския принц и поисква ръката на Сатеник срещу свободата му.

Хоренаци описва сватбата им, осеяна с дъжд от злато и перли, но тази пищност не води до щастие и наслада. Сатеник се влюбва в Аргаван, потомък на дракона Аждахак, известен като *Վիշապազունկ* (*vishapazunk*) – „наследник на дракони“, който е съперник на Арташес:

„Аргаван устрой пир в чест на Арташес, но в храма на драконите бе организиран заговор срещу него“ (Դավթաբեկ 1922: 10).

В противоположност на смелия, добродетелен и благороден воин Арташес, образът на Артавазд е представен с по-голяма амбивалентност. В някои версии той е положителен герой, но в преобладаващата част от преданията е описан като отрицателен персонаж или дори като антигерой. Артавазд често е описван като тщеславен и горделив, с поведение, което невинаги заслужава похвала. В контраст Арташес е възхваляван за своите многобройни славни дела, включително въстанието срещу Рим, набезите срещу Гърция и реорганизацията на държавното управление. Сред неговите заслуги се открояват определянето на границите между селата и земите, заселването на чужденци в плодородните долини и равнини, както и насърчаването на изкуствата, нау-

⁸ Сатеник – аланска принцеса, съпруга на царя на Велика Армения Арташес I (III – II в. пр.Хр.).

ките и земеделието до такава степен, „та в пределите на Армения да не остане нито кът земя необработен – нито в планините, нито в равнините – в името на благо на царството“ (Խորենացի 1981: 116). След смъртта на Арташес синът му Артавазд наследява трона, но не успява да се утвърди като достоен наследник. Според една от легендите Артавазд е прокълнат още при раждането си от жените на потомците на Аждахак и е обречен вечно да се бори с тях. Според друга легенда от региона Голтн потомците на дракона Аждахак отвличат малкия Артавазд и поставят на негово място *дев*⁹.

Хоренаци интерпретира тази история като алегория за злия характер на Артавазд, но я включва в историята си, за да подчертае, че народните песни и предания отразяват дълбоките вярвания и представи на обществото. Друго предание гласи, че Артавазд е затворен в пещера и окован с железни вериги, които две кучета постоянно гризат. Когато веригите бъдат напълно прегризани, той ще се освободи и ще унищожи света. Затова в продължение на векове арменските ковачи нанасят няколко допълнителни удара с чука като символичен акт за заздравяване на веригите, които държат Артавазд окован.

Артавазд невинаги е представян като зъл образ. Според друга интерпретация на преданието Артавазд бил държан в плен от демони, но в определен момент сам щял да се освободи, за да спаси и обнови света. Този негов образ, съпоставим с мита за Прометей, прикован в планината в очакване на освобождение, го утвърждава като символ на човешкото избавление и духовното възраждане. Друг значим образ е Торк Ангел. Хоренаци го споменава само бегло, без да предоставя подробности за неговия характер или подвизи. Според него цар Валаршак¹⁰ назначава някой си Турк, който се отличавал с необикновен външен вид: обезобразен, висок, чудовищен, със сплескан нос, хлътнали очи и кривоглед. Произлизал от наследниците на Паск'ам, бил правнук на Хайк; заради голямата му грозота и великанския му ръст и сила го наричали Ангел (Англ¹¹) (Խորենացի 1981: 154). Според Хоренаци: „За него пеели песни, които разказвали как вдигал огромни, непокътнати камъни и ги разбивал на големи и малки парчета. Със силните си нокти изглаждал повърхността им, оформял ги като плочки, а върху тях изобразявал орли и други фигури, използвайки същите тези нокти като инструмент за гравирание. Когато вражески войски достигали до бреговете на Понт, той се втурвал към тях с такава ярост, че те се отдръпвали на разстояние от осем стадия, преди да успее да ги настигне. Разказва се, че хващал огромни скали с размер на хълмове и ги хвърлял по враговете си“ (Խորենացի 1981: 155).

⁹ Дев – зъл демон.

¹⁰ Цар Валаршак – с партски произход, основател на арменския клон на династията на Аршакидите според Хоренаци. Науката обаче го смята за комбинация от различни царе.

¹¹ *Англ* (*angel*) – „грозен“.

Средновековен арменски епос *Давид Сасунски*

Арменският героичен средновековен епос *Давид Сасунски* е известен още като *Сасна Цррер* (*Սասնի ճրրեր* (*Sasna Tsrrer*) – *Лудите/Безумците от Сасун*, или *Дждоджанц Тун* (*Չոջիւց տնի* (*Dzhodzhannts tun*) – *Домът на великаните* и др. Най-ранните известни писмени сведения за епоса са от XVI в., но са открити през 1971 г. в Лисабон в трудовете на двама португалски пътешественици. Антонио Тенрейро посещава Армения през 1524 г. и през 1560 г. написва труда си *Ytinerario*, а хирургът Местре Алфонсо, пътувал до Армения през 1565 г., написва книгата си през същата година. И двамата споменават епични песни за Давид и описват сходни маршрути – Ван, Битлис, Муш и Сасун в областта на Западна Армения, съпадаща с територията на днешна източна Турция (Yeghiazaryan 2008: 240). Тенрейро не посочва източниците си, докато Алфонсо отбелязва, че е научил историята чрез арменец, който му превеждал. Алфонсо описва Давид и съпругата му Хандут като „цар великан“ и „неговата жена – също великанка“. Той също разказва за получаването на оръжията от Божията майка, но този мотив остава извън канона на епоса. Предоставената от двамата португалци информация е ценна, тъй като свидетелства, че през XVI век епосът е бил разказван в гореспоменатите региони.

Епичните песни за Давид Сасунски се предават устно от поколение на поколение, докато не са открити през 1873 г. от епископ Гарегин Срвандзтянц¹², който ги записва в своите трудове *Бележки и наблюдения* и *Давид от Сасун, или Портата на Мхер* (1874 г.). Срвандзтянц документира историята, чува от жител на Муш, и я записва на сложния местен диалект (Etmeqjian 1988: 35).

Второто записване на епоса, разказван в областта Мокк, е публикувано през 1889 г. от Манук Абебян¹³, който го чува от Нахапет от с. Генакан, близо до Мокк. Записът на Абебян насърчава фолклористите да продължат с по-задълбочени изследвания на епоса и свързаните с него устни традиции. Изследването на епичните песни от Мокк, Муш и други арменски региони показва, че те съставляват цялостен епос, а не са изолирани разкази за отделни герои. Този епос се състои от четири хронологично свързани цикъла, обединени чрез кръвната връзка между основните герои: Санасар и Багдасар, Мхер Старши (известен като Мхер Лъв), Давид Сасунски и Мхер Младши. Версията, записана от Абебян, е в римувана форма, което показва, че първоначално е била създадена за устно изпълнение и рецитиране (Մրթնիւնի 1908).

Обединена метрична версия на епоса, озаглавена *Давид Сасунски*, е издадена през 1939 г. по повод 1000-годишнината от неговото създаване, отбелязана в Армения. Тя включва два разказа за Санасар и Багдасар, два за Мхер Старши, осем за Давид Сасунски и два за Мхер Младши. От първоначалните петдесет прозаични варианта текстът е редуциран до 14 хумористични и ритмични версии. Те са написани на различните диалекти и отразяват местните особености.

¹² Гарегин Срвандзтянц (1840 – 1892) – арменски фолклорист и етнограф.

¹³ Манук Абебян (1865 – 1944) – арменски литературовед и фолклорист.

Образът на героя в средновековния арменски епос

Четирицикълът на *Давид Сасунски* описват подвизите на герои от различни поколения на династията Сасун. Всеки цикъл е самостоятелен разказ, проследяващ живота на героя от неговото раждане, или дори отпреди това, през впечатляващите му приключения, произтичащи от изключителната му сила и умения, и неговия брак. Разказът завършва със смъртта на героя, като с това се оформя пълна епична линия.

Първият цикъл, озаглавен *Санасар и Багдасар*, описва възникването на династията на Сасун, основана от братята близнаци. Техните изключителни способности и значими дела въвеждат ключови теми като божественото влияние и нравствените задължения, които проникват в почти всички части на епоса.

Арменската принцеса Цовинар (в прев. „Морска“) приема да се омъжи за багдадския халиф, за да спаси своя баща и народа си от унищожение. Придружена от личния си духовник и свита, тя се отправя към Багдад. По пътя, ожадняла, пие две шепи вода от чудотворния извор *Гатнахбюр* („Млечен извор“), след което чудотворно зачева. Тази версия е част от обединения текст на епоса, но в различните варианти историята търпи промени. Например в някои версии Цовинар спира на брега на море, където се моли на Бог да раздели водата и да бликне извор с прясна вода, за да утоли жаждата си. В други разкази тя пие от обикновен извор или река.

След като узнава за бременността на бъдещата си съпруга, халифът решава да я убие. Цовинар го убеждава да изчака, като подчертава, че така ще отнеме живота на двама души, единият от които е невинен. Халифът се съгласява да изчака раждането. Цовинар ражда близнаци – Санасар и Багдасар (имената варират в различните версии на епоса), и тайно ги кръщава. Момчетата бързо израстват, проявявайки изключителна сила и способности. За да избягат от жестокостта на халифа, те бягат при своя дядо Гагик, който им предоставя областта Сасун. Там те изграждат своя дом и започват да управляват Армения. С тях първоначално се заселили четиридесет семейства, но по-късно пристигнали хора от цяла Армения, привлечени от тяхната доблест. Така около крепостта се образувало селище, което се превърнало в царство.

След като преодоляват множество препятствия, сражават се с дракони и извършват изключителни геройства, надхвърлящи човешките способности, Санасар успява да се ожени дъщерята на царя на Медния град – Дехпун Дзам („Четиридесетте златни плитки“), а Багдасар взема сестра ѝ Лусинтак.

Докато в староарменския епос героите не притежават коне, в средновековния всеки герой е представен с верен, а понякога и вълшебен кон. Санасар се сдобива с магическия си кон – Куркик Джалали, когато влиза на дъното на морето, разделило се на две пред него. На дъното намира и своя вълшебен меч светкавица. В староарменския епос героите не притежават вълшебни коне или поне такива не се споменават изрично. Освен това за тях е характерна липсата на детайлно описание на физическия им облик.

Санасар и Дехцун имат трима синове. Най-големият, Мхер, се отличава със своята изключителна сила и интелект. Вторият – Верго, е физически слаб и болнав, докато гласът на най-младия – Охан Гръмогласни, отеквал през седем града.

Цовинар умира в Сасун, а няколко години по-късно Санасар сам подготвя своя гроб, произнася последна изповед и завещание, приема причастие и умира в зряла възраст. Няма версии, в които Багдасар и съпругата му да имат деца; известно е само, че се завръщат в Багдад.

Втори цикъл, озаглавен *Мхер Старши* (или *Мхер Лъв*), представя героиствата на най-големия син на Санасар – Мхер, и наследената от баща му сила. Цикълът описва битките му с войнствения египетски халиф Мсра-Мелик. След смъртта на Санасар той налага тежки данъци на Сасун, но Мхер Старши расте не с дни, а с часове, и прекарва времето си в ловуване из планините. Когато е на 15 години, той убива един огромен лъв, препречил пътя за Дамаск и недаващ на хората да получават зърно и да сеят нивите си. Убива го, като го хваща за устата и го разкъсва. След определен период Мхер влиза в сражение с дракона Белия дев, побеждава го и взема за съпруга Армаган – дъщерята на цар Мелкон и бивша пленница на чудовището. Бори се с Мсра-Мелик и понеже никой не надделява, двамата се побратимяват. След смъртта на Мсра-Мелик вдовицата му Исмил-Хатун успява да примами Мхер Старши и като го упоява с вино, го държи там 7 години. Тя ражда син, който кръщава на починалия си съпруг – Мсра-Мелик. Мхер Старши се завръща в Сасун, където първоначално е отхвърлен от Армаган, но впоследствие те се сдобряват и им се ражда син – Давид. След смъртта на Мхер Старши и Армаган за Давид се грижи баба му Дехцун Златокосата.

Третият цикъл – *Давид Сасунски*, разказва за делата на сина на Мхер Старши – Давид. Обединената версия на епоса е известна под неговото име. Този клон на епоса е най-популярен и най-често изпълняван от *ашугите*¹⁴. Като остава сираче, Давид е изпратен от чичовците си в Египет, за да бъде отгледан от Исмил-Хатун с полубрат си Мсра-Мелик, в постоянно противоборство с него. След като достига пълнолетие, Давид се връща в Сасун и става негов владетел. Подобно на своите предци извършва много геройства, побеждава своя полубрат Мсра-Мелик, убива много свръхестествени същества и юнаци. В този раздел на епоса се разкриват любовните връзки на Давид, който, по подобие на баща си, не остава верен на съпругата си.

Неговият образ обаче е доста по-различен. Мхер Старши е подлъган от Исмил-Хатун с хитрост, докато Давид първо се жени за хлатската царица Чимишкик-Султан, а след това забравя за нея и взема за съпруга Хандут-Хатун. Образът на героя в този клон не е еднозначно положителен: той проявява непостоянство и нарушава обета за вярност, който е дал на първата си съпруга.

¹⁴ Ашуг – странстващ певец.

Въпреки моралните слабости на героя, именно този дял от епоса се утвърждава като най-популярен и предпочитан сред народа. Чимишкик ражда на Давид дъщеря, за чието съществуване той не подозира, докато втората му съпруга му дарява син – Мхер Младши. В различните версии на този дял от епоса се описва как Давид се изправя в битка срещу собствената си дъщеря или сина си и в крайна сметка намира смъртта си от ръката на един от тях. Според повечето варианти на епоса Давид се бие с дъщеря си и тя го убива. В един от вариантите той влиза в битка със сина си, но в момента на разпознаването, когато двамата прекратяват сражението, дъщерята, скрита в храстите, прострелва баща си в гръб и го убива. Мхер Младши погребва родителите си заедно – Давид и Хандут-Хатун, която, узнала за смъртта на съпруга си, се хвърля от скала. В друга традиция се разказва, че Давид, без да разпознае в противника си собствения си син, го прокллина да живее вечно и да остане без потомство. Макар да проявява противоречиви черти и постъпки, Давид продължава да заема централно място в епоса. Силата, чувството му за справедливост и множеството победи над врагове го превръщат в устойчив образ на арменската доблест и героичен дух.

Четвъртият дял от епоса описва съдбата на Мхер Младши, сина на Давид, надарен с голяма, но човешка сила. В стремежа си към справедливост и свобода той обикаля различни земи, без да намери покой. Извън лова Мхер Младши води сражения с диваците, които застрашават Сасун. Сред подвизите му е битката с Чимишкик-Султан и нейните войски, чрез която той отмъщава за смъртта на баща си.

Мхер Младши подпомага четиридесетте синове и дъщери на източния цар, избавяйки ги от тяхната сестра – вещица, убиваща мъже. Сред неговите подвизи е победата над демона Куп Дев и освобождаването на пленените от него девиси и герои. Той освобождава и царкинята Гоар, дъщеря на царя на страната Паджик, и двамата се влюбват и женят. Преди сватбата Мхер Младши откровено признава пред царя, че е бездетен и носи проклятие, което го обрича на вечен живот (Арм. нар. епос 1961).

Макар приключенията на Мхер Младши да са многобройни, те не достигат мащаба и епичността на подвизите на неговите предци. Характерна особеност на този цикъл е липсата на свръхестествени същества – противниците са изцяло човешки по природа и способности. Единственият надприроден мотив се появява в края, когато Мхер коленичи пред гроба на баща си, влиза в словесен контакт с него и получава отговор от отвъдното:

„Прекрати безсмислените си странствания, пътят ти е достигнал своя предел. Ти си осъден да живееш вечно на тази земя, без надежда за избавление от страданието. Потърси убежище на сигурно място, в Скалата на Гарвана“ (Հայ ժողովրդական էպոս (Арменски народен епос) 1961: 219).

Според един вариант, докато Мхер се моли на майчиния си гроб, тя също му проговаря:

„Стига си се скитал безцелно, а поеми към мястото, където те очакват хляб и готова храна, там, където няма да изпитваш глад. Приюти се в Скалата на Ван, наричана още Скалата на Гарвана, мили мой Мхер“ (Հայ ժողովրդական էպոս (Арменски народен епос) 1961: 219).

Следвайки напътствията на своите родители, Мхер Младши поема пътя към Ванската равнина. На това място Мхер съзира огнен гарван да се вмъква в скала и воден от любопитство, тръгва след него с коня си. Според друг вариант Бог му се явява и му нарежда да влезе в скалата и да изчака настъпването на Страшния съд. Според трета версия Мхер чува гласовете на своите родители, които му нареждат да остане в скалата, докато светът не стане по-добър и справедлив.

По-голямата част от легендите разказват, че Мхер се намира в скалата и днес и чака да дойде време да излезе на бял свят. Най-вече трагичен, неговият образ изразява борбата с предопределението и символизира темите за човешката съдба и ограниченията на човешката издръжливост.

Разликата между четирите цикъла на епоса се състои основно в това, че първите два цикъла са изпълнени с герои със свръхестествен произход и сили, както и с присъствието на свръхестествени същества и множество чудеса. Например Санасар е тясно свързан с природните елементи, а неговото кръщение над тонир¹⁵ е символ на силата му. Той притежава Тур *кайцаки* (меч светкавица) и *Куркик Джалали* – жребец, притежаващ магически способности: може да говори, по-бърз е от вятъра, може да стигне слънцето и да се движи под вода. Санасар открива както меча, така и коня си в дълбините на морето, като така се подчертава техният свръхестествен произход.

Багдасар не притежава нито силата, нито пъргавината на Санасар, но се сражава храбро, а заедно двамата братя са непобедими. Те демонстрират свръчовешка сила в битките си срещу враговете, включително срещу чудовища и дракони. Братята близнаци имат сходства с героите на други литературни традиции, например с митологичните близнаци Кастор и Полукс и с римските Ромул и Рем. Освен това могат да бъдат свързани с легендата за Адрамелех и Сарасар (4 Цар. 19: 36 – 37), убили баща си – асирийския цар Сенахирим, и намерили убежище в Армения, макар да няма доказателства те да са били близнаци. Хоренаци предава легендата в своята *История на арменския народ*. Героите от останалите клонове са наивни, простодушни и идеалисти като Санасар и Багдасар. Изключителната им физическа сила е съчетана с голяма щедрост, благородство, силно развито чувство за справедливост и честност. Освен това те демонстрират абсолютна отдаденост на каузата за свобода, която е основен двигател на техните действия.

За разлика от останалите герои в епоса, Давид притежава повече човешки слабости, което го прави по-реалистичен и убедителен като образ. Смъртта

¹⁵ Тонир – вкопана в земята пещ, в която арменците пекаат хляба лаваш.

му в края на разказа допълнително подчертава тази човешка уязвимост. Конфликтът и триумфът на Давид над Мсра-Мелик представят класическия мотив за противопоставянето между добро и зло, засилвайки идеологическото и национално значение на епоса. Той въплъщава героичния идеал на арменския народ, отговаряйки на неговите вдъхновения и очаквания. Макар по природа да не е войнствен, той влиза в битки, за да възстанови мира, и се стреми не към отмъщение, а към справедливост. Неговите епични качества и действия подчертават ролята му като защитник и символ на народния идеал. Епосът съчетава героичния мит с реалността на обикновените хора, представяйки ценностите и традициите на арменците от епохата. Той е едновременно дълбок и естествен. Редуването на образи и събития разкрива творческото майсторство на създателите.

Много пасажи подчертават значението на социалните и семейните добродетели, както и на благородството на духа – качества, които са изненадващи в контекста на епоха, доминирана от брутални страсти и безмилостни войни. Въпреки отклоненията си разказът запазва драматичната си интензивност и продължава да привлича вниманието на слушателите и читателите. Богатият на образност език запазва връзката си с реалността, а повествованието излъчва трогателна, но мъдра философия за живота.

Между героите на стария и средновековния арменски епос се откроява последователност в техните черти и предназначение. Те се отличават с изключителна физическа сила, морална цялост и дълбока преданост към благополучието и сигурността на своя народ. Дори имената на някои герои носят следи от по-древни времена. Например името Мхер произлиза от името на бога Михр (Мхер, Митра). Тези герои неизменно се явяват като защитници и лидери, въплъщаващи основните ценности и стремежи на арменския народ.

Заклучение

В арменската епическа традиция образът на героя заема централно място като символ на морална сила и национална устойчивост. Той обединява индивидуалното и колективното начало, превръщайки личната доблест в израз на народния дух. Независимо от историческите промени героите остават носители на основни ценности като смелост, чест и вяност към отечеството. Чрез техните подвизи и страдания се очертава етичният модел на арменец – борец, защитник и духовен водач. Епическите разкази не само съхраняват спомена за миналото, но и изграждат културна приемственост, в която героизмът се утвърждава като трайна мярка за морал и идентичност.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աբեղյան 1908: Աբեղյան, Մ. *Հայ ժողովրդական վեպը: Թիֆլիս*. // Abeghian, M. *Hay zhoghovrdakan vepe* (Арменский фолклорен епос).

Խորենացի 1981: Խորենացի, Մովսես. *Պատմություն Հայոց*. Երևան. // Khorenatsi, Movses. *Patmutyun Hayots*. Yerevan.

Հայ ժողովրդական էպոս (Арменски народен епос) 1961: *Հայ ժողովրդական էպոս*. Երևան, Հայպետհրատ. // *Hay zholovrdakan epos*. Yerevan, Haybethrat.

Իսահակյան 1922: Իսահակյան, Ավետիկ. *Սասնա Մհեր – վեպեր: Վիեննա*. // Isahakian, Avetik. *Sasna Mher: Veper (Mher of Sasun)*.

Օրբելի 1956: Օրբելի, Հովսեփ. *Հայկական հերոսական էպոսը*, ԱՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն. // Orbeli, Hovsep. *Haykakan herosakan eposa*. Hratarakchutyun: ASR GA.

Etmekjian 1988: Etmekjian, J. *History of Armenian Literature*. Los Angeles: St Vartan Press.

Hairapetian 1995: Hairapetian, S. *A History of Armenian Literature*. New York: Caravan Books.

Yeghiazaryan 2008: Yeghiazaryan, A. *Daredevils of Sasun*. California: Mazda Publishers.